

ЛІТЕРАТУРА

1. Е.А-Земская. Современный русский язык. Словообразование. — М., 1973. — С. 181.
2. З.А.Потиха. Современное русское словообразование. — М., 1970. — С.266 — 276.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. — К., 1979. — С.341-343.
4. Словник української мови.—Т.І-ХЗ. К., 1970-1980.

Ларша Кислюк Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні
НАН України

СЛОВОТВОРЧИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ АНГЛІЙСЬКОГО ТА НІМЕЦЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

До питання англіцизмів та німецьких запозичень неодноразово зверталися мовознавці — дослідники в контексті вивчення міжмовних контактів, оскільки українська мова ніколи не була ізольованою і, як наслідок, має значний відсоток лексики іншомовного походження [1].

На часі спостерігаємо нову потужну хвилю запозичень, зокрема з англійської мови, у зв'язку з чим виникає потреба в оновленні і поповненні уже існуючих та створенні нових словників: іншомовних слів, спеціалізованих термінологічних тощо. Проблема унормування української термінології відповідно до графічної, звукової та граматичної системи української мови, пошуку еквівалентів до запозичених слів чи терміносполучень, які б відповідали законам української мови, зокрема її словотворчим правилам (особливо у галузях електроніки, інформатики, обчислювальної техніки, де немає усталеної традиції терміноутворення), спонукає знову звернутися до масиву запозичень у сучасній українській мові, щоб дослідити словотворчий потенціал запозичень, виявити певні закономірності та обмеження, які впливають на можливості словотворення [2, 3].

Дослідження проводилося в синхронному аспекті на матеріалі "Словника іншомовних слів", 1985р. [4], 2-томного "Словника морфем" Яценка [5], 11-томного "Тлумачного словника сучасної української мови" [6]. Ми використали гніздовий принцип словотворення, який допомагає розкрити словотвірну структуру і словотворчий потенціал кожного слова і всього гнізда. Вивчення одиниць і відношень між ними здійснювалося за допомогою словотворчого аналізу, який має на меті встановлення словотворчих стосунків між словами [7].

Формальна структура гнізда становить чітко організовану ієрархію комплексів одиниць зі спільним коренем. Найпростішим з них (вихідним для розгортання гнізда) є пара "твірне - похідне слово". Складнішим комплексом є об'єднання пар слів, пов'язаних відношенням послідовної похідності на лінійній осі розгортання гнізда - ланцюжок. Комплексом, який об'єднує похідні, утворювані на одному такті деривації (такт деривації розуміємо як утворення нового слова від попереднього шляхом додавання одного афікса) є парадигма. Гніздо становить сукупність ланцюжків і парадигм. [8, 40-46].

Під словотворчим потенціалом твірного слова розуміємо весь реалізований і нереалізований (можливий або заборонений мовною системою) набір морфемних структур похідних. Або інакше кажучи — всі реалізовані і нереалізовані можливості розгортання гнізда на лінійній та парадигматичній осях.

Досліджуваний матеріал дозволив вичленувати близько 870 англіцизмів та 770 німецьких запозичень. З цього масиву близько 510 англійських та 330 німецьких запозичень не утворюють словотвірних гнізд. Це, як правило, вузькоспеціальні слова термінологічного характеру, а також запозичення на позначення реалій, подій і фактів із життя відповідних країн. З розширенням сфери вживання слів-термінів з'являються їхні похідні. Серед досліджуваних запозичень близько 155 англіцизмів та 160 німецьких мають одне похідне слово, відповідно 67 і 77 — по два похідних; 29 і 52 — по три похідних слова. Серед нетермінологічної лексики порівняно мало слів, які не мають дериватів. Гнізда з кількістю від 4 до 10 похідних мають 91 англійське і 98 німецьких запозичень; відповідно гнізда, де понад 10 похідних: 20 і 55 слів — запозичень. Графічно кількісний аналіз гнізд по осі наповнення парадигми зображений на Рис.1. Для порівняння наведені результати дослідження Клименко Н.Ф. та Скибицької Н.В. [2,75].

Кількість

гнізд

500-^

' ^

—Dh" англійські

400- \

—німецькі

' д |

....o....

англійські за [2]

300- ||

200- ^ 100- ^

O | | . | L | . | '7^&та."^"V"?'..:..?•ry.ч,>^^,>^^?"ч^<ц"^^Q^^^

O 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13

Лексичне наповнення

Рис. 1. Розподіл гнізд за лексичним наповненням

З наведеного кількісного розподілу запозичень за критерієм наповнення парадигми гнізда видно, що існує залежність: чим більшу кількість похідних слів містить гніздо, тим менший відсоток таких вихідних слів припадає на загальну кількість запозичень. Інакше кажучи, значний масив англійських та німецьких запозичень в українській мові має нульову словотвірну реалізацію. Від багатьох запозичень утворені поодинокі похідні і лише близько 1% запозичень властиві гнізда з трьома-чотирма десятками похідних, тобто гнізда з потужним лексичним наповненням.

Серед англійських запозичень це слова: *бензин* (35 похідних), *блок* (45 похідних), *вагон* (28 похідних), *стирт* (36 похідних), *спорт* (41 похідне), *трактор* (29 похідних), *тренувати* (27 похідних), ; *фільм* (27 похідних).

Серед німецьких запозичень це: *брак* (39 похідних), *вербувати* (21 похідне), *грунт* (42 похідні), *цемент* (48 похідних), *цех* (23 похідні), *цинк* (25 похідних), *шахта* (23 похідні).

Німецькі запозичення мають дещо більшу кількість розгалужених гнізд, хоча верхня межа кількості похідних приблизно однакова: 45-48 похідних. Аналіз показує, що переважна більшість базових слів словотворчих гнізд — іменники, рідше — дієслова, в одиничних випадках — прикметники, що не належать до термінологічної лексики. За Л-Н.Голдованським [9] їх можна назвати етимологічними неологізмами — словами, якими користується відносно більшість носіїв мови — рецептора на відміну від поодиноких запозичень, які можна назвати етимологічними віртуалізмами — словами, які здобувають поширення серед відносно меншості носіїв мови — рецептора, а деякі навіть спорадизмами-віртуалізмами — запозиченнями з замкнутим часовим циклом, які не отримали загальномовного поширення [9].

Аналіз показує, що найрозгалуженісті гнізда мають на більше 4-х дериваційних тактів. Найбільша кількість слів з'являється на першому і другому тактах. Якщо врахувати, що кількість морфем у мові дорівнює кількості словотворчих тактів плюс один, то серед іншомовної української лексики англійського та німецького походження переважають дво- і триморфемні слова. Для порівняння: серед української лексики грецького походження найбільше утворень 3-го такту, тобто 4-х морфемних слів [10, 15]. Серед питомих слів української мови найбільше утворень 4-го такту, тобто 5-ти морфемних слів [7, 140].

Аналіз словотворчих гнізд по лінійній осі показує, що ланцюжки послідовної похідності мають в середньому одне-два і не більше чотирьох похідних.

Для гнізд з одним похідним здебільшого характерні прикметники: *итрек- итрековий, рампіль- рампільний* (нім.); *стерлінг - стерлінговий, дисплей - дисплейний* (анг.); рідше- іменники: *торі- торизм* (анг.).

I

Гнізда з двома- трьома похідними мають, як правило, один дериваційний такт і одне, зрідка два похідних у ланцюжку. Найчастіше це прикметники та іменники, утворені суфіксальним способом, за допомогою як запозичених суфіксів (*-изм-, -іст-, -ад-*), так і питомих українських (*-н-, -ов-*). У розгалужених гніздах на першому дериваційному такті утворюються від одного до 30 похідних. Це, переважно, іменники, прості чи складні. Рідше — прикметники або дієслова. Наприклад: англ.: *блок - блочний, блокувати, блокада, блок-схема*, нім.: *цемент- цементит, цементник, цементний, суперце-мент, цементувати, цементобетон, цементовоз* та ін. Вони творяться афіксальним (переважно суфіксальним) способом або основоскладанням, за допомогою як іншомовних афіксів (*-од-, -ист-, -изм-, супер-*) так і українських (*-ник-, -ува-, -к-*).

На другому словотворчому такті кількість іменників та прикметників майже однакова. Дієслів дещо менше. Це слова, утворені суфіксальним, префіксально-суфіксальним способом, основоскладанням: *цемент- цементобетонний, цементуватися, зацементувати, цементування, автоцементовоз* (нім.); *блок- блокаж, блокіратор* (англ.). Серед запозичених афіксів трапляються: *авто-, -аж-, -атор*, серед українських: *-н-, -нн-, -увати-, частка -ся*.

На третьому словотворчому такті зростає кількість дієслів та прикметників. Серед англіцизмів зустрічаємо слова з *-ся* і префіксально-суфіксального способу творення, рідше — прості й складні іменники, декілька прикметників, одиничні прислівники: *забаластуватися, необіхевіористичний, самоблокування, по-боксерськи, каучуководницький, стропальщик, траверсування, аототракторний, детренованість, відфутбольовати, мікрофільмуватися, мікрофільмування*. Таких утворень загалом близько трьох десятків. Це утворення з запозиченими (*-ист (-іст), -изм (-ізм), дис-, -абельн-*) та українськими (*-ов- (-ев-), -ськ-, -ник-, -ин-*) афіксами.

Серед німецьких запозичень зустрічаємо переважно дієслова недоконаного виду або на *-ся*, прикметники, іменники, поодинокі прислівники, утворені суфіксальним та префіксально-суфіксальним способом, основоскладанням: *вибраковувати, браківниця; пробуксовувати, підвахтен-ний, завербовуватися, завербовування, завербований, норднордвестовий, візирочний, глазуруваль-ниця, капіталістична, перекапіталізація, немасштабно. віднікелюватися, репетиторство* та ін. Слід відмітити, що такі утворення, загалом до ста похідних, творяться переважно за допомогою питомих українських афіксів (*ви-, за-, не; пере-, -від-, -овува-, -нн-, -о-, -ов-, -оч-, -н-, ниц-* та інших).

Серед англіцизмів існує ще декілька похідних 4-го такту (*блокнутий, автоблокувальний, застоплюватися, застоплювання*) але фактично глибина гнізд закінчується на третьому такті. Серед німецьких запозичень вдвічі більше похідних 3-го такту і в декілька разів більше похідних 4-го такту (*відбраковуватися, відбраковування, розбраковування, розбраковочний, пробуксовування, репетиторствувати* та ін.). Це можна пояснити специфікою німецької мови, яка має традицію творення складних словотворчих одиниць.

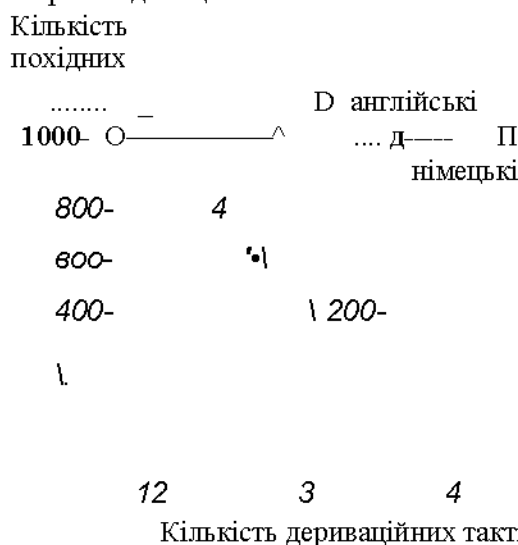

Рис.2. Розподіл загальної кількості похідних за дериваційними тактами.

З допомогою словотворчого аналізу встановлено, що кількість запозичених словотворчих афіксів зменшується зі збільшенням номера такту, а кількість питомих українських афіксів відповідно зростає. На всіх тактах суфіксальних утворень значно більше ніж префіксальних. Це означає, що досліджуваним запозиченням як і українським словам властива асиметричність структури [7, 136], тобто обстежені слова дозволяють зробити висновок про різний ступінь розгортання гнізд: від наявності вихідного слова чи поодиноких похідних до гнізд з повноцінною структурою. Відповідно виявляються різні типи функціонування потенційності.

Потенційними можуть бути: слова-мотиватори; окремі члени парадигми і ланцюжків, словотворчі пари, парадигми і ланцюжки; гнізда в цілому [11, 106]. Причиною неповноти гнізд може бути відсутність певної одиниці в джерелах дослідника, або на певні одиниці немає "соціального замовлення", або для вираження певного поняття мова використовує лексичні дублети, питоми еквіваленти (наприклад словосполучення). Наявність у словотворчій системі лакун є підтвердженням можливостей її розвитку і життєздатності.

Наприкінці зауважимо, що за матеріал дослідження правив уже згадуваний "Словник іншомовних слів", тобто ті слова і терміни іншомовного походження, що вже ввійшли до лексичного складу сучасної української літературної мови. Ми свідомо не розглядали тих запозичень, які трапляються зараз у публіцистиці, науково-популярній літературі тощо. Час покаже які з них є лише даниною моді, а які повнокровно увійдуть до лексичного складу української мови.

Наше дослідження словотворчого аналізу та словотвірних можливостей доповнює результати етимологічного та нормативного аналізів, які встановлюють доцільність нормалізації запозичень у мові.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Акуленко В.В. Про історичні джерела лексичних інтернаціоналізмів в українській мові. — В кн. Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей міжвузівської наукової конференції, 1959 р. X. с. 108-11.1; Голдованский Я.А. Проблемы этимологической идентификации лексических заимствований (на материалах англицизмов в украинском языке) К., 1985; Шаровольський І. Німецькі запозичені слова в українській мові. — К., 1926-1927; Шелудько Д. Німецькі елементи в українській мові — Збірник комісії для дослідження історії української мови, т.1, 1930, с. 1-60.
2. Клименко Н.Ф., Скибицька Н.В. Словотвірні можливості англіцизмів у сучасній українській мові, — Структура та семантика мовних одиниць у функціональному аспекті. — Чернівці, 1996, с. 72-79.
3. Пономаренко Л.Г. Словотвірні ряди англійських запозичень в українській мові. — АКД, Днепропетровськ, 1979.
4. Словник іншомовних слів. — К., 1985.
5. Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник у двох томах. — К., 1980-1981.
6. Словник української мови в 11 томах. — К., 1970-1980.
7. Клименко Н.Ф. Система афіксального словотворення сучасної української мови. — К., 1973.
8. Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. — М., Рус. яз., 1985, т. 1.
9. Голдованский Я.А. Проблемы этимологической идентификации лексических заимствований на материалах англицизмов в украинском языке.—К., 1985.
10. Пономарів О.Д. Лексика грецького походження в сучасній українській мові. — К., 1974.
11. Карпіловська Є.А. Конструювання складних словотворчих одиниць. — К., 1990.

Ірина Вербовська

СЛОВОВІРНІ ПРИКМЕТНИКОВІ ВАРІАНТИ

Прикметники української мови — це здебільшого похідні одиниці, серед яких значне місце займають словотвірні синоніми та варіанти.

Терміном "словотвірні варіанти" у науковій літературі нерідко позначають зовсім різні поняття. Так, наприклад, І.Ковалик цим терміном називає деривати, утворені різними варіантами одного суфікса (найчастіше — за допомогою суфікса-інваріанта та його поліморфного гібридного, або модифікаційного, варіанта) [5, 124]. Дослідники Л.Дідківська та Л.Родіна, розв'язуючи, на їх думку, одну з найосновніших проблем дериваційної синонімії — розмежування словотвірних синонімів і словотвірних варіантів, — дають інше визначення: "...Варіантом слова є дериват спільної з цим сло-